

ગઝલકાર અમૃત 'ઘાયલ'

વર્ષાબેન કેશરસિંહ પરમાર,
ગુજરાતી વિભાગ, મુ. પો. મોટા, તા. પાલનપુર

બાલાશંકર કંથારિયા, મણિલાલ ન. દ્વિવેદી અને 'કલાપી' થી પૂર્વે ગુજરાતી ગઝલનાં પગરવ શોધાયાં પછી પણ આ ત્રણ સર્જકો દ્વારા જ ગુજરાતીમાં ગઝલની આઘ ઓળખ સ્થપાઈ છે તે બાબત હવે સર્વસ્વીકૃત છે. આ સર્જકોએ જન્માવેલી ગઝલની આબોહવા એમના પછી લગભગ બે અઢી દાયકા દરમિયાન ખાસ નભી શકી દેખાતી નથી. ગઝલપ્રકારની આ ઉપેક્ષાનો અંત 'શયદા'ની ગઝલો થી આવ્યો તેમ ડૉ. ધીરૂભાઈ ઠાકર નોંધે છે. 'બેકાર' અને 'પતીલ'ની ગઝલોનો ફાળો હોવાનું પણ તેઓ નોંધે છે. હરીન્દ્ર દવે 'મધુવન'ની ગઝલોના સંપાદનમાં 'શયદા', 'સગીર', 'સાબિર' અને કપિલ ઠક્કર 'મજનૂ'ની ગઝલો આરંભાં મૂકવાનું કારણ આપતાં ગુજરાતી ગઝલ-નઝમના વિકાસમાં એમનું કાર્ય પાયાનું ગણાવે છે. ઘાયલનું ગઝલ સર્જન આરંભાયું તે પૂર્વે ગુજરાતી ગઝલના વિકાસમાં આ નોંધપાત્ર કાર્ય હતું.

'ઘાયલ' જે પરિધિમાં રહી કાર્ય કર્યું છે તેમાં એમની ગઝલકાર તરીકેની વ્યક્તિતા જોખમાઈ નથી. બલેક ગઝલ એમના થકી સવિશેષ સંવર્ધિત થઈ છે. ગઝલનું ગૌરવ અક્ષત રાખી એમણે ગઝલના ભાવ અને ભાષાને સંસ્કાર્યા છે. એક યુગવર્તી 'ગઝલગો' તરીકે 'ઘાયલ' ને સ્થાપી શકાય તેવું ઋત 'ઘાયલ'ની ગઝલોમાંથી પમાય છે. મકરન્દ્ર દવે લખે છે. "ઘાયલે ગઝલને પોતાના લોહીમાં ઘૂંટી છે. આત્મસાત કરી અપનાવી છે અને પછી ધરાણુ બાનીમાં એવી રીતે રમતી રાખી છે કે ગુજરાતીનું નિજનું વ્યક્તિત્વ ઝાંખુ ન પડે તે ગઝલના ચિરાત્રી સૌંદર્યને આંચ ન આવે"

'ઘાયલ'ની ગઝલોના ભાષાકર્મ વિષે અહીં વાત કરવી છે ત્યારે બે બાબતોને લક્ષમાં રાખવી આવશ્યક બને છે એક તો 'ઘાયલ' પરંપરામાં ઉછરેલા ગઝલકાર છે. બીજું ગુજરાતીમાં ગઝલસ્વરૂપની બદલાતી ભાષાઓની અનેક ભૂમિકાઓ વચ્ચે રહી એમણે ગઝલસર્જન કર્યું છે. ગુજરાતી ગઝલના આરંભે બાલાશંકર – મણિલાલ - કલાપીએ ફારસી પરંપરામાં ગુજરાતી ભાષાનો વિનિયોગ કર્યો હતો. થોડા નમૂના જોઈએ.

લાઝિમ બુરાઈ આ બધીને

ચૂપકી ખાવિંદા છે,

તોચે ઉઠે છે ઉકળી,

ખૂનેજીગર ભુમે, સનમ !,

(કલાપીનો કાવ્યકલાપ)

તુ આવતાં ચરમે જિગર માઝું ભરે,

જાતાં મગર શું શું કરી રોકું ! સનમ !

‘કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે !

ખફા ખંજર સનમનામાં રહમ ઉંડી લપાઈ છે ? ’

‘ઝખમ દુનિયાં ઝભાનોના,

મુસીબત ખોફના ખંજર,

કતલમાં એ કદમબોસી,

ઉપર કયામત ખુદાઈ છે’

(મણિલાલ, ‘આત્મનિમજ્જન’માં)

‘ઘાયલ’ની પૂર્વપરંપરામાં ફારસી-ઉર્દૂ ગઝલનો ભાષાનો કેવો પ્રભાવ હતો તે પરનાં પ્રતિનિધિ ઉ.દા. પરથી પામી શકાય. ગુજરાતી ભાષા સાથેની તેની સંકરતા ગઝલનો મૂળ સ્વભાવ અકબંધ રાખે છે. પણ ગુજરાતી ભાષાની શક્યતાઓ તેમાં વિકસતી જણાતી નથી. ગુજરાતીમાં ગઝલ હજી ફારસી-ઉર્દૂની સંગોત્ર હોય તેવી સ્થિતિ આ પ્રથમ તબક્કાના ગઝલકારોની ભાષામાં દેખાય છે. બીજા તબક્કામાં પ્રવેશતાં ‘શયદા’ આદિની ગઝલો દ્વારા ગુજરાતી ગઝલમાંની ફારસી-ઉર્દૂ ભાષા પરંપરા કંઈક અંશે ઓગળતી આવે છે અને ગઝલનું ગુજરાતી ભાષાંપ વિકસતું દેખાય છે.

તે છતાં ગુજરાતી ગઝલની ભિન્ન ભાષાતાસીર તો ‘મરીઝ’ અને ‘ઘાયલ’ ના સમકાલીનોની ગઝલમાં રચાય છે. આ તબક્કાના મોટાભાગના ગઝલકારો સરળતાના પક્ષપાતી છે. ગઝલને એમણે મુશાયરાની ‘ચીજ’ લેખે પણ જોઈએ છે. તેથી ગઝલની ભાષાગત શક્યતાઓ પ્રગટાવવા કરતાં ગઝલને લોકપ્રિય બનાવવા તરફનો એમનો જોડ સવિશેષ દેખાય છે. પરિણામ સ્વરૂપે ગઝલની સમાંતરે ચાલતા અન્ય કાવ્યપ્રકારો સાથે ગઝલની ગતિ ટકી શકી નથી. તેવું આપણે આ તબક્કામાં બન્યું જોઈ શકીએ છીએ. એજ રીતે ગઝલની ગુજરાતીના પ્રતિ પણ દુર્લક્ષ સેવાયું જણાય છે. સ્વભાષાની ગરિમા આ કારણે ગઝલમાંથી બહુ ઉપસી નથી.

‘ઘાયલ’ની ગઝલો આ નિરીક્ષણોમાંથી બચી જવા પામે છે. ‘ઘાયલ’ ગઝલની ભાષા અંગે પહેલેથી જ સભાન છે. એમણે લખ્યું છે... ત્યારે ગુજરાતી ગઝલમાં શયદા વગેરે ફારસી-ઉર્દૂ એટલે કે ‘હુસ્ન’ વગેરે શબ્દો પ્રયોજતા મને તે ખૂંચતું એટલે મેં મનોમન નિર્ધાર કર્યો કે હું મારી સોરઠી ભાષામાં ગઝલ કહીશ’ પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ ‘શૂળ અને શમણાં’થી જ ગઝલભાષા અંગેની ‘ઘાયલ’ ની આ સભાનતા કાર્યાન્વિત થઈ જાય છે.

‘ઘાયલ’ સમગ્ર ગઝલી અવલોકતા પ્રતીત થાય છે કે ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્યમાં ‘ઘાયલ’ની ગઝલો સૌથી વધુ ગુજરાતી છે. આપણી ભોંચના જ કહી શકાય તેવા શબ્દો અને ભાષાપ્રયોગોનો વિનિયોગ ‘ઘાયલ’ ગઝલની ગઝલિયતને જોખમાવા દીધા વિના કરી જાય છે. સ્વાયત ભાષાકર્મ દાખવતી ‘ઘાયલ’ની ગઝલો ગુજરાતીના સર્વ ગઝલકારોથી ‘ઘાયલ’નો પાટલો જુદો પડતો હોવાનું સૂચવે છે. મૂળે ગઝલ ભલે ફારસી – ઉર્દૂ પરંપરામાં હોય, ગુજરાતીમાં તો એ જાણે ગુજરાતી ભાષાની જ બની રહી છે. ‘ઘાયલ’ માં તે નિતાન્ત ગુજરાતી બનીને દેખા દે છે.

પરદેશી કાવ્યસ્વરૂપની ભાષાની નિયતિઓને સ્વભાષામાં ઓગાળી દર્શ આગવું ઋત પ્રગટાવતી 'ઘાયલ'ની ભાષાની દ્રષ્ટિએ અનેકશઃ નોંધપાત્ર છે.

'ઘાયલ'ની કાવ્યભાષા સાક્ષરી કે પાંડિત્યની ઉપજીવિની ભાષા નથી. લોકજીભે રમતા આ નાગર શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો અને બોલચાલની ભાષાના બહુપરિમાણી ડાકુઓ વચ્ચે 'ઘાયલ'ની ગઝલોની ભાષા વિકસે છે. 'ઘાયલ' લખે છે 'મારી તલાશ ગઝલના અપાર્થિવ સૌંદર્યને રોજિંદી વાણીને ઉંબરે સત્કારવાની છે.' રોજિંદી ભાષાને અત્યંત શક્યતા સભર રીતે 'ઘાયલે' અમેની ગઝલોમાં પ્રયોજી જાણી છે. સામાન્ય વ્યવહારની ભાષાનો શબ્દ 'ઘાયલ'ની ગઝલમાં સૌંદર્યનો કારક બને છે.

'ઘાયલ'નું ભાષાકર્મ 'ઘાયલ'ની ગઝલોમાં ઘણી રીતે સક્રિય થતું દેખાય છે. આપણે તારવવા બેસીએ તો ભાષાની સંખ્યાબંધ પ્રયુક્તિઓ તે દરેકના પ્રયોજનની સૌંદર્યાત્મક મુદ્રાની અપેક્ષાએ અવલોકી શકીએ સંસ્કૃત, દેશ્ય, અંગ્રેજી અને ફારસી-ઉર્દૂ શબ્દપ્રયોગો, સંવાદાત્મક ભાષાલટણો, અરૂઢ શબ્દપ્રયોજન, પ્રયત્ન-લાઘવ અને પ્રયત્નવિસ્તાર પામતા શબ્દો અન્ય ભાષાના શબ્દોનું ગુજરાતીકરણ, નૂતનશબ્દ નિર્માણ ઇત્યાદિ સર્જક વ્યૂહોમાં 'ઘાયલ'ની ગઝલોનું ભાષાકર્મ પમાય છે. સ્કૂટ થતી વ્યંજનાની કારકતા પણ તેમાં જ નિહિત જણાય છે. બોલચાલની ભાષાનું અત્યંત સ્વાભાવિક જણાવું કાવ્યરૂપ 'ઘાયલ'ની ગઝલોમાં જોવા મળે છે. એક ઉદાહરણ લઈએ :

‘એની કોર, આની કોર, કેની કરો ?

ક્યાં છે તું ? તું જ હાથ ઝાલી દોર,

ચાલ હે મોત, ચાલ જલદી ચાલ,

જીવ ચાલ્યો ન જાય તારી મોર’

(શૂળ અને શમણાં)

ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્યના ત્રણે તબક્કાઓમાં એક સર્જક તરીકે 'ઘાયલ'ની પ્રતિભા અનેકસા વિલક્ષણ દીસે છે. અધુના ગઝલ પ્રતિગઝલની દિશામાં સક્રિય બની છે તેવા દિવસોમાં 'ઘાયલ'ની સર્જકતા શુદ્ધ ગઝલને વધુને વધુ પુષ્ટ કરતી રહી છે તે બાબત સદેહ ધ્યાનપાત્ર બને છે. સમાંતર પ્રવાહો વચ્ચે પણ ગઝલપદાર્થને અક્ષત રાખવું 'ઘાયલ'નું રચના કર્મ આગવું વિશ્લેષણ માગી લે તેવું છે.

લાગલગાર અરઘી સદી સુધી 'ઘાયલ' ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત રહ્યા છે. એમની આરંભકાલીન ગઝલોમાંથી માંડી તાજેતરમાં લખેલી ગઝલો સુધી એમની સર્જકતા એક પ્રશિષ્ટ ગઝલકારને સોહે તે રીતે દીક્ષિમંત રહી છે. આ વિકાસશીલ સર્જકે અભિવ્યક્તિ માટેના વિષયાધિકરણો અને બાનીની પરંપરિત કુણકા છાંડી છે. અને તેને સ્થાને કલાનો ઉપચય પમાડતી નિત્યનૂતન ભાસતી સાહિત્યની સનાતનતાને જ પોષી છે. 'ઘાયલ' નું આરંભથી માંડી આજ સુધીનું સમગ્ર ગઝલસાહિત્ય ક્રમશઃ તપાસનારને આ હકીકતની સદા પ્રતીતિ થશે.

'ઘાયલ'ની ગઝલોના સ્થાપત્યની એક અલગ મુદ્રા છે. તેનો ખાસ પરચો તો 'ઘાયલ'ની ગઝલભાષામાંથી મળે છે. આ ગઝલભાષા 'ઘાયલ'ના સમકાલીન ગઝલકારોની ગઝલોની ભાષામાં સૌથી વધુ ગુજરાતી છે. તેણે પરાઈ ભૂમિની

ભાષા તાસીર નિતાન્તપણે છોડી દીધી છે. તેવું કોઈને પણ સમજાય તેમ છે. 'ઘાયલ'ની આ દિશાની સક્રિયતા આધારે આપોઆપ આવી મળેલી છે. તેવું હરગિજ નથી. 'ઘાયલે' તે અંગેની સમજણ કેળવીને ગઝલ ભાષાનું પોતીકુંડૂપ ઘડ્યું છે.

ગઝલ વિષેની પ્રમાણભૂત સમજદારીના અભાવમાં આપણી ભાષાના કેટલાયે ગઝલસર્જકો ગુંગળાઈ રહ્યાનું દેખાય છે ત્યારે 'ઘાયલ'નું ગઝલકર્મ અનુસરણની શક્યતાઓ પણ સર્જી આપે છે. ચિકીર્ષાનો પ્રામાણિક ઉદ્યમ અનુસરણની વૃત્તિથી થયો હશે તો પણ તે સર્જકતાને ઉત્તેજવામાં જ ખપ લાગવાનો છે. સ્વાયત્ત સર્જકતાની મહોર મારવી તો તે છતાં કપરી જ રહેશે. ભલે એમ થાય પણ એમ થવામાં નિમિત્ત બની શકે તેવી પ્રમાણભૂતતા 'ઘાયલ'ની ગઝલોમાં છે.